गन्धर्व समुदायमा जीविकाको रणनीति

(लेखनाथ नगरपालिका, कास्कीका गन्धर्वहरूको अध्ययन)

त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अर्न्तगत

पृथ्वी नारायण क्याम्पस, समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग स्नातकोत्तर

तह दोस्रो बर्षको समाजशास्त्र विषयको दशौँ पत्रको

आंशिक आवश्यकता पुरा गर्न तयार पारिएको

शोधपत्र

शोधकर्ताः

पवन बराल

भर्ना रोल नं. : ०३३/०६६

परिक्षा रोल नं.: ४८०५६८

रजिष्ट्रेसन नं.: ६-२-४८-२६५१-२००६

त्रिभुवन विश्व विद्यालय

मानविकी तथा सामाजीक शास्त्र सङ्काय

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग

पृथ्वी नारायण क्याम्पस

पोखरा, नेपाल

मंसिर, २०७०

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो बर्षको समाजशास्त्र विषयको दशौँ पत्रको शोधपत्र लेखनको आवश्यकता पूरा गर्नका निम्ति शोधार्थी छात्र **पवन बराल** ले **"गन्धर्व समुदायमा जीविकाको रणनीतिः लेखनाथ नगरपालिका, कास्कीका गन्धर्वहरुको अध्ययन"** शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशन तथा सुपरिवेक्षणमा तयार पार्नु भएको हो । निकै परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको यस शोधकार्यबाट म पूर्ण रूपमा सन्तुष्ट छु र प्रस्तुत शोधपत्रलाई आवश्यक मुल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

शान्ति भुसाल

शोध निर्देशक

मानवशास्त्र/समाजशास्त्र विभाग

पृथ्वी नारायण क्याम्पस, पोखरा ।

मितिः वि.सं. २०७० मंसिर २ गते ।

Date: 2013 Nov 17 A.D.

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अर्न्तगत पृथ्वी नारायण क्याम्पस समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको समाजशास्त्र विषयको दशौँ पत्रको आंशिक आवश्यकता पुरा गर्नका लागि छात्र **पवन बराल** ले तयार गर्नु भएको **"गन्धर्व समुदायमा जीविकाको रणनीतिः लेखनाथ नगरपालिका, कास्कीका गन्धर्वहरूको अध्ययन"** शीर्षकको यो शोधपत्र स्नातकोत्तर उपाधिका लागि उचित ठहरिएकाले शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

....

शान्ति भुसाल

शोध निर्देशक

....

प्रा.डा. विकास के.सी.

बाह्य परिक्षक

....

शान्ति भुसाल

विभागीय प्रमुख

मितिः वि.सं. २०७० मंसिर २ गते ।

Date: 2013 Nov 17 A.D.

भाषा सम्पादकको सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय पृथ्वी नारायण क्याम्पस, पोखराको समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग अर्न्तगत स्नातकोत्तर तहको क्रमाङ्क ०३३/०६६ का छात्र श्री **पवन बराल**ले तयार पार्नु भएको प्रस्तुत **"गन्धर्व समुदायमा जीविकाको रणनीतिः लेखनाथ नगरपालिका, कास्कीका गन्धर्वहरूको अध्ययन"** शीर्षकको शोधपत्रको भाषा मबाट सम्पादन भएको हो । यो शोधपत्र भाषिक दृष्टिकोणले सन्तोषजनक रहेको सिफारिस गर्दछु ।

....

लोकचन्द्र खनाल

उपप्रा. भद्रकाली बहुमुखी क्याम्पस

कुँडहर, पोखरा-१३, कास्की ।

मितिः वि.सं. २०७० मंसिर ४ गते ।

Date: 2013 Nov 19 A.D.

कृतज्ञता ज्ञापन

धेरैजसो देशहरूमा सरकारले रैथाने मानिसहरूको परम्परागत पेशा जस्तै स्थानान्तरित खेती, माछा मार्ने काम र पशुपालन आदि कार्यहरूलाई प्रायसः वेवास्ता गर्दछ र विकासका लागि यस्ता परम्परागत अभ्यासलाई पुराना मोडल वा मिति सकिएका अभ्यासका रूपमा पनि लिने गर्दछ । जसले गर्दा यस्ता परम्परागत पेशामा आधारित समूहहरु पछाडि पर्ने र सिमान्तकृत हुन पुग्दछन् । त्यसका साथै कतिपय अवस्थामा ती समूहहरू आफ्नो परम्परागत पेशा र त्यसबाट हुने आम्दानीलाई पनि क्रमशः गुमाउन पुग्दछन् । यसै विषयलाई मध्यनजर गर्दै गन्धर्व जातिहहरुको परम्परागत पेशाको अभ्यास र उनीहरूको परम्परागत सिप र जीविकाको पक्षलाई उजागर गर्न यस अध्ययनमा लेखनाथ नगरपालिका, कास्कीका गन्धर्व जातिको छनौट गरी उनीहरूको जीविकाको रणनीतिको पक्षको अध्ययन गर्ने जमर्को गरिएको छ । जुन अध्ययन स्नातकोत्तर तह समाजशास्त्र विषयको दशौं पत्रको शोधपत्र लेखनको आवश्यकता पूर्तिका लागि गरिएको हो ।

यसै शोधपत्र लेखनका सिलसिलामा सर्वप्रथम मलाई यस शोधपत्र सम्पन्न गर्नका लागि आफ्नो अति व्यस्त समयका बाबजुत पनि सहजताका साथ निरन्तर सहयोग र सल्लाह सुझाव दिनुहुने आदरणीय गुरुआमा/शोध निर्देशक तथा पृथ्वी नारायण क्याम्पस, समाजशास्त्र/ मानवशास्त्र विभागका विभागीय प्रमुख श्री शान्ति भुसालप्रति हार्दिक कृतज्ञता टक्र्याउन चाहन्छु । त्यस्तै स्नातकोत्तर तहको अध्ययनका क्रममा साथै यस शोधकार्य लेखनका क्रममा प्रेरणा र सहयोग गर्नुहुने यस विभागका सम्पूर्ण गुरुहरू, कर्मचारीहरू, पुस्तकालय कर्मचारीहरू का साथै सम्पूर्ण क्याम्पस प्रसासनप्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता टक्र्याउन चाहन्छु । त्यस्तै मलाई यस शोधपत्र लेखनका क्रममा निरन्तर सहयोग गर्ने यस पृथ्वीनारायण क्याम्पस राजनीतिशास्त्र विभागका प्राध्यापक डा. उमानाथ बराल र समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभागका प्राध्यापक रामचन्द्र बरालप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु । साथै बाह्य परिक्षकका रुपमा मलाई सहयोग गर्नुहुने आदरणीय गुरु प्रा. डा. विकास के.सी. र भाषा सम्पादनका लागि सहयोग गर्नुहुने आदरणीय गुरु लोकचन्द्र खनालप्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

साथै यस शोधपत्र लेखनका क्रममा मलाई सहयोग गर्नुहुने मेरा माता पिता, दाजु-भाउजू, एवम् श्रीमती एवम् सम्पूर्ण परिवारप्रति पनि आभार प्रकट गर्दछु । त्यस्तै सूचना संकलनका लागि मलाई निरन्तर सहयोग गर्नुहुने मेरा आदरणीय भिनाजु विक्रम वसौला लगायत अध्ययन क्षेत्रका सम्पूर्ण गन्धर्वहरू, लेखनाथ नगरपालीकाका कर्मचारीहरूका साथै मलाई विभिन्न लेख, रचना तथा पुस्तक र आफ्ना कृतिहरूबाट वैचारिक र सैद्धान्तिक सहयोग गर्ने सम्पूर्ण विद्धानहरु र आवश्यक अन्य सहयोग गर्ने मेरा प्यारा साथीहरुप्रति पनि हार्दिक आभार तथा विशेष धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

पवन बराल

शोधकर्ता

पृथ्वी नारायण क्याम्पस, पोखरा

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग

मितिः वि.सं. २०७० मंसिर २ गते ।

Date: 2013 Nov 17 A.D.

शोधसार

प्रस्तुत अध्ययन गन्धर्वहरुको परम्परागत जीविकाको रणनीतिबाट वर्तमानको परिवर्तित जीविकाको रणनीतिको अध्ययनसँग सम्बन्धित रहेको छ । जसको विश्लेषणका लागि कास्की जिल्लाको ले.न.पा.का समग्र ४३ गन्धर्व घरधुरीको सर्वेक्षण गरी गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै तथ्याङ्कको सङ्कलन गरिएको छ । गन्धर्वहरूको जीविकाको रणनीतिको यस्तो परिवर्तन विशेषत बढ्दो शहरीकरण, औद्योगीकरण, शिक्षा र रोजगारका अवसरमा भएको वृद्धि र परम्परागत पेशा प्रतिको उदासीनताका कारण भएको देखिन्छ । विशेषतः यस्तो परिवर्तनले उनीहरुको जीविकाका लागि अवसर र चुनौति दुवै खडा गरेको पाइन्छ । अवसरको रूपमा अन्य पेशा अवलम्वनका लागि वातावरण बनेको देखिन्छ भने चुनौतिको रूपमा गन्धर्वहरूको परम्परागत जीविकाको पेशाको अस्तित्व नै खतराको स्थीतिमा रहेको देखिन्छ । परम्परागत जीविकाको पेशाले आफ्नो र परिवारको जीविका सञ्चालन गर्न धौधौ हुने अवस्थाले गर्दा वर्तमानमा उनीहरूमा आफ्नो परम्परागत पेशालाई रुपान्तरण गर्ने वा नयाँ पेशा अपनाउने बाहेक अरु कुनै विकल्प नरहेको देखिन्छ । ऐतिहाँसिक रूपमा हेर्दा गन्धर्वहरु जीविकाका लागि अरुको घरदैलोमा गई सारङ्गी र अर्बाजो बजाउँदै गीत गाउँदै माग्नुका साथै माछा मार्ने काम गरेको पाइन्छ । जसमध्ये कतिपयले आफूसँग भएको सिमित जग्गामा खेती कार्य पनि गर्दथे । तर वर्तमानमा पुरानो पुस्ताका केही गन्धर्वहरू जीविकाका लागि परम्परागत पेशामा संलग्न रहेतापनि नयाँ पुस्ताका अधिकांश गन्धर्वहरु स्वेदेशी तथा वैदेशिक रोजगारी, कृषि, निर्माण तथा औद्योगीक मजदुरी जस्ता कार्यमा संलग्न रहेको पाइन्छ । वर्तमानमा परम्परागत पेशा अपनाउने घरघुरीहरु मध्ये पनि जीविकाका लागि त्यसले मात्र अपर्याप्त भएका कारण आम्दानीका स्रोतहरूलाई विविधीकरण गर्न तर्फ लागेको पाइन्छ भने अन्य पेशा अपनाउने घरधुरीहरु पनि कुनै एक पेशाले मात्र जीविकाका लागि पर्याप्त नभएका कारण घरधुरीका अन्य सदस्यहरू जीविकाका स्रोतको विविधीकरणमा संलग्न रहेको पाइन्छ । अर्थात् एउटै घरधुरीका सदस्यहरु पनि परिवारको जीविकाको लागि भिन्न भिन्न पेशामा संलग्न रहेको पाइन्छ । जसले गर्दा समग्रमा गन्धर्व समुदायको जीविकाको रणनीति क्रमशः सङ्क्रमणको अवस्थातर्फ उन्मुख रहेको छ भन्न सकिन्छ । जुन सङ्क्रमण परम्परागत जीविकाको रणनीतिबाट क्रमशः नयाँ जीविकाको रणनीतिको रूपमा ज्यालादारी श्रमहरूको अवलम्वनतर्फ रहेको देखिन्छ ।

विषय-सूची

शीर्षक	पेज नं.
सिफारिस पत्र	i
स्वीकृति पत्र	ii
भाषा सम्पादकको पत्र	iii
कृतज्ञता ज्ञापन	iv
संक्षिप्त रूप	vi
विषय सूची	vii
तालिका सूची	xi
चित्र सूची	xii
शोधसार	xiii

अध्याय : एक **१-८**

परिचय

१.१	सामान्य पृष्ठभूमि	१
१.२	समस्याको कथन	४
१.३	अध्ययनको उद्देश्य	६
१.४	अध्ययनको महत्त्व	६
१.५	अध्ययनको सीमा	७
१.६	अध्याय संरचना	७

अध्याय दुई **९-२४**

पुर्व साहित्यको समीक्षा

२.१	**अवधारणात्मक समीक्षा**	९

२.१.१ जात व्यवस्था र गन्धर्व ९
२.१.२ जीविका, जीविकाको रणनीति र जीविकाको विविधीकरणको अवधारणा १२
२.१.३ जोखिमपूर्ण/चुनौतिपूर्ण सन्दर्भ १४
२.२ सैद्धान्तिक समीक्षा १५
२.२.१ जीविकाको रणनीतिको सैद्धान्तिक विश्लेषण १५
२.२.२ सामाजिक परिवर्तन र आधुनिकीकरणको सिद्धान्त १८
२.३ अघिल्ला अध्ययनको समीक्षा १९
२.३.१ नेपालका गन्धर्व तथा अन्य केही दलित जातिहरूमा जीविकाको विविधीकरण १९
२.३.२ अवधारणात्मक खाका २३

अध्याय : तीन **२५-२९**

अनुसन्धान पद्धति

३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनौटको औचित्य २५
३.२ अनुसन्धान ढाँचा २६
३.३ सूचनाको प्रकृति र श्रोत २६
३.४ समग्रता र नमूना छनौट २७
३.५ अन्तर्वार्ता अनुसुचीको पुर्व-परीक्षण २७
३.६ तथ्याङ्क सङ्कलन विधि २८
३.६.१ अन्तरवार्ता अनुसूची २८
३.६.२ अवलोकन विधि २८
३.६.३ मुख्य सूचनादातासँगको अन्तरवार्ता २९
३.७ तथ्याङ्कको प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण २९

अध्याय : चार **३०-३७**

अध्ययन क्षेत्रको सामाजीक, आर्थिक र जनसाङ्ख्यिक विशेषताहरू

४.१ लेखनाथ नगरपालिकाको परिचय ३०
४.२ अध्ययन क्षेत्रको छनौट ३१
४.३ लिङ्गका आधारमा उत्तरदाताहरू ३२
४.४ जात र धर्मका आधारमा उत्तरदाताहरू ३३
४.५ लिङ्गका आधारमा घरधुरी प्रमुखका सङ्ख्या ३४
४.६ गन्धर्व समुदायमा उमेर समूहको स्थिति ३५

अध्याय : पाँच **३८-४९**

गन्धर्व समुदायमा विवाह तथा परिवारको स्थिति

५.१ गन्धर्व समुदायमा परिवारको प्रकार ३८
५.२ गन्धर्व समुदायमा विवाहको स्थिति ३९
५.३ विवाहित जोडीहरूमा विवाहको प्रकार ४१
५.४ गन्धर्व समुदायमा प्रथम विवाहको उमेर ४३
५.५ गन्धर्व समुदायमा विवाहको उमेर भिन्नता ४४
५.६ गन्धर्व समुदायमा पुर्नविवाहका कारणहरू ४६

अध्याय : छ **४९-८१**

गन्धर्व समुदायमा जीविकाको रणनीतिको विश्लेषण

६.१ घरधुरीको सम्पत्ति **५०**
६.१.१ मानव पुँजी **५०**
६.१.१.१ शिक्षाका आधारमा उत्तरदाताहरू ५०
६.१.१.२ ज्यालादारी श्रममा आधारित मानिसहरूको सङ्ख्या ५२
६.१.१.३ वैदेशिक रोजगारमा संलग्न ५३
६.१.२ प्राकृतिक पुँजी **५५**
६.१.२.१ घरधुरीका आधारमा जग्गाको स्वामित्व ५५

६.१.२.२ वनसम्पदाको प्रत्यक्ष प्रयोगमा आधारित घरधुरीहरू ५७
६.१.२.३ जलस्रोत ५८
६.१.३ भौतिक पुँजी ५९
६.१.३.१ घरको निर्माणका आधारमा घरधुरीहरू ५९
६.१.३.२ शिक्षण संस्थामा पहुँच प्राप्त छात्रछात्राहरू ६१
६.१.४ वित्तीय पुँजी/आर्थिक पुँजी ६२
६.१.४.१ पशुपन्छी पाल्ने घरधुरीहरू ६३
६.१.४.२ बचत हुने घरधुरीहरू ६५
६.१.५ सामाजिक पुँजी ६६
६.१.५.१ गन्धर्व-गन्धर्व जाति बिचको सम्वन्ध ६६
६.१.५.२ गन्धर्व र अन्य जाति बिचको सम्वन्ध ६७
६.२ गन्धर्वहरूको परम्परागत सिप ७०
६.३ गन्धर्वहरूको परम्परागत पेशामा रुपान्तरण ७३
६.४ परम्परागत पेशामा देखिएका चुनौतिहरू/परम्परागत जीविकाका चुनौतिहरू ७४
६.५ जीविकाको विविधीकरण/आम्दानीका स्रोतहरूको विविधीकरण ७६
६.६ वर्तमानको जीविकाको रणनीतिबाट सन्तुष्ट र असन्तुष्ट घरधुरीहरू ८०

अध्याय : सात ८२-९०
सारांश, निश्कर्ष र सुझावहरू

७.१ सारांश ८२
७.२ निष्कर्ष ८७
७.३ सुझावहरू ८९
सन्दर्भग्रन्थ सूची ९१-९६
नेपाली सूची ९१
अङ्ग्रेजी सूची ९१
परिशिष्टहरू

तालिका सूची

तालिका		पेज नं.
४.१	लेखनाथ नगरपालिकामा गन्धर्व घरधुरी र जनसङ्ख्या	३१
४.२	लिङ्गका आधारमा उत्तरदाताहरू	३३
४.३	उमेर समूहका आधारमा गन्धर्व समुदाय	३६
५.१	गन्धर्व समुदायमा प्रथम विवाहको उमेर	४३
५.२	वैवाहिक जोडीहरूमा उमेर भिन्नता	४५
५.३	पुनर्बिवाहका कारणहरू	४७
६.१	शिक्षाका आधारमा उत्तरदाताहरू	५१
६.२	स्थान र लिङ्गका आधारमा ज्यालादारी श्रममा आधारित मानिसहरू	५३
६.३	वैदेशिक रोजगारमा जानेको सङ्ख्या	५४
६.४	घरधुरीका आधारमा जग्गाको स्वामित्व	५६
६.५	घरको निर्माणका आधारमा घरधुरीहरू	६०
६.६	पशुपन्छी पाल्ने घरधुरीहरूको विवरण	६४
६.७	घरधुरीका आधारमा जीविकाको विविधीकरण/आम्दानीको विविधीकरण	७७

चित्र सूची

चित्र		पेज नं.
२.१	अवधारणात्मक खाका	२३
४.१	लिङ्गका आधारमा घरधुरी प्रमुख	३५
५.१	परिवारका आधारमा गन्धर्व घरधुरीहरू	३९
५.२	वैवाहिक स्थितिका आधारमा गन्धर्व समुदाय	४०
५.३	विवाहको प्रकार	४२
६.१	वनसम्पदाको प्रत्यक्ष प्रयोगमा आधारित घरधुरीहरू	५७
६.२	विभिन्न प्रकारका शिक्षण संस्थामा अध्ययनरत छात्रछात्राहरूको अवस्था	६२
६.३	बचत हुने घरधुरीहरू	६५
६.४	वर्तमानको जीविकाको रणनीतिबाट सन्तुष्ट र असन्तुष्ट घरधुरीहरू	८१

संक्षिप्त रुप

आई.एफ.ए.डी.	:	इन्टरनेसलन फण्ड फर एग्रिकल्चर डेभ्लपमेन्ट
ई.सं.	:	ईस्वी संवत्
ए.एच.आर.सी	:	एसियन ह्युमन राईट्स कम्मिसन
एस.आर.एल	:	सस्टेनेभल रुरल लिभ्लिहुड
एफ.ए.ओ.	:	फुड एण्ड एग्रीकल्चर अर्गनाईजेसन
एफ.एम.	:	फिरक्वेन्सी मडुलेसन
गा.वि.स.	:	गाउँ विकास समिति
टी.भी.	:	टेलिभिजन
डि.एफ.आई.डी.	:	डिपार्टमेण्ट फर ईन्टरनेसनल डेभलप्मेण्ट
नं.	:	नंम्वर
रु.	:	रुपैयाँ
ले.न.पा.	:	लेखनाथ नगरपालिका
ले.न.वि.यो.	:	लेखनाथ नगर विकास योजना
वि.सं	:	विक्रम संवत्
सी.वी.एस.	:	सेन्टरल व्यूरो अफ ईस्टाटिस्टिक